

واکاوی و بررسی حقوق کودک از منظر آیات و روایات

محمد حیدری*

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۹

چکیده

این مقاله به واکاوی و بررسی حقوق کودک از منظر آیات و روایات پرداخته و سعی دارد تا اصول و معیارهای مربوط به حقوق کودکان را از متون اسلامی استخراج کند. حقوق کودکان در قرآن و احادیث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و ائمه اطهار (علیهم السلام) موضوعی است که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، چرا که به نوعی مبنای تربیت و تأمین نیازهای روحی، جسمی و عاطفی کودکان را تشکیل می‌دهد. قرآن کریم به عنوان منبع اصلی قانون‌گذاری در اسلام، در آیات مختلف به حقوق کودکان اشاره کرده است. این حقوق شامل توجه به رفاه و سلامت جسمی و روحی، حق آموزش و تربیت، و نیز حق احترام و محبت از طرف والدین و جامعه است. آیات قرآن به وضوح بر لزوم رعایت این حقوق تأکید کرده و به والدین و جامعه وظایفی را در این راستا مشخص کرده است. روایات نیز نقش مهمی در تعیین و تبیین حقوق کودکان دارند. احادیث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و ائمه اطهار (علیهم السلام) به تفصیل به مسائل مربوط به تربیت صحیح، احترام به شخصیت کودک و تأمین نیازهای او پرداخته‌اند. این روایات همچنین بر اهمیت محبت و توجه به کودکان و رعایت حقوق آنان در جامعه اسلامی تأکید می‌کنند. روش تحقیق این مقاله به صورت کتابخانه‌ای، توصیفی-تحلیلی است. در این روش، با مراجعه به منابع اصلی اسلامی شامل قرآن کریم، احادیث نبوی و روایات ائمه اطهار (علیهم السلام)، اصول و معیارهای حقوق کودکان استخراج و تحلیل شده‌اند. همچنین، برای درک بهتر و جامع‌تر، از منابع تفسیری و فقهی معتبر نیز استفاده شده است. هدف از این پژوهش، شناسایی و بررسی حقوق کودکان بر

اساس متون اسلامی است، تا با تبیین این اصول، راهکارهایی برای تربیت صحیح و حفظ حقوق کودکان در جامعه اسلامی ارائه شود. مهم‌ترین نتایج این پژوهش نیز، عبارتند از اینکه قرآن کریم و روایات اسلامی بر اهمیت رفاه جسمی و روحی کودکان تأکید کرده و والدین و جامعه را مسئول حفظ این حقوق می‌دانند. همچنین، حق آموزش و تربیت صحیح از جمله حقوق اساسی کودکان در اسلام است و احادیث فراوانی بر تربیت مبتنی بر احترام و محبت تأکید دارند. علاوه بر اینکه، رعایت حقوق کودکان نه تنها در محیط خانواده بلکه در سطح جامعه اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و احادیث بر محبت، احترام و توجه به شخصیت کودک در هر شرایطی تأکید می‌کنند.

کلیدواژگان: حقوق، کودک، آیات، روایات

مقدمه

حقوق کودکان یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین موضوعات در هر جامعه‌ای است. این حقوق نه تنها به تأمین نیازهای اولیه کودکان نظیر تغذیه، آموزش و سلامت مربوط می‌شود، بلکه به احترام و محبت نسبت به شخصیت و حقوق انسانی آنان نیز تعلق دارد. در جوامع اسلامی، اهمیت این موضوع به ویژه به دلیل آموزه‌های قرآن کریم و روایات اهل بیت (علیهم السلام) دوچندان است. این متون مقدس به طور جامع و دلسوزانه به مسائل مربوط به حقوق کودکان پرداخته و راهکارهایی برای تأمین رفاه و رشد سالم آنان ارائه داده‌اند. قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت و قانون‌گذاری، در بسیاری از آیات خود به موضوع حقوق کودکان پرداخته است. این آیات به وضوح نشان‌دهنده اهمیت ویژه‌ای است که اسلام به رفاه و حقوق کودک قائل است. قرآن نه تنها بر تأمین نیازهای جسمی و عاطفی کودکان تأکید می‌کند، بلکه به والدین و جامعه نیز دستور می‌دهد که در تربیت و مراقبت از آنان کوشا باشند. مفاهیم کلی همچون عدالت، محبت، و احترام به شخصیت کودک در قرآن به وضوح مطرح شده و اصولی را برای تعامل صحیح با کودکان ارائه می‌دهد. روایات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز به تکمیل و تبیین اصول قرآنی در خصوص حقوق کودکان پرداخته‌اند. این احادیث به طور مشخص به چگونگی رفتار با کودکان، ضرورت آموزش و تربیت صحیح، و نیز احترام به حقوق آنان اشاره کرده و به والدین و جامعه نقش‌های مشخصی را در این زمینه محول می‌کنند. روایات اسلامی نه تنها به وظایف والدین در برابر کودکان پرداخته، بلکه به حقوقی که کودکان به عنوان موجودات انسانی دارند نیز تأکید کرده‌اند. این مقاله به بررسی دقیق و جامع حقوق کودکان از منظر قرآن و روایات پرداخته و سعی دارد تا با تحلیل این متون مقدس، تصویر واضحی از حقوق و وظایف مرتبط با کودکان ارائه دهد.

۱. حقوق

واژه «حقوق» در زبان فارسی بسته به زمینه کاربرد، معانی مختلفی دارد. در مباحث حقوقی، حداقل دو معنای اصلی برای این واژه مطرح شده است:

حقوق به عنوان مجموعه‌ای از قواعد الزام‌آور: در این معنا، «حقوق» به مجموعه‌ای از قواعد و مقررات کلی و الزام‌آور اطلاق می‌شود که با هدف ایجاد نظم و تحقق عدالت، بر زندگی اجتماعی انسان‌ها حاکم است و دولت اجرای آن‌ها را تضمین می‌کند (کاتوزیان، فلسفه حقوق، ۱۳۸۱: ج ۱، ص ۳۲). در اینجا، منظور از «حقوق» قانون است و نه جمع «حق»، به عبارتی این واژه به خود قانون اطلاق می‌شود، بدون توجه به منابع یا کسانی که آن را وضع کرده‌اند. حقوق به عنوان امتیازها و توانایی‌ها: در معنای دیگر، «حقوق» به امتیازها و توانایی‌های ویژه‌ای گفته می‌شود که هر جامعه برای افراد خود به رسمیت می‌شناسد و دیگران را ملزم به رعایت آن‌ها می‌کند. هر یک از این امتیازها و توانایی‌ها «حق» نامیده می‌شود و مجموعه آن‌ها را «حقوق» می‌گویند. در این معنا، «حقوق» واژه‌ای جمع و مفرد آن «حق» است (کاتوزیان، همان، ۱۳۸۱: ج ۱، ص ۳۳).

۲. کودک

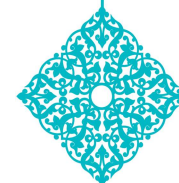
در قوانین جمهوری اسلامی ایران و بر اساس فقه شیعه، فرزندی که از مادر متولد می‌شود تا زمان رسیدن به سن بلوغ، «کودک» محسوب می‌شود. مطابق تبصره ۱ ماده ۴۹ قانون مجازات اسلامی سابق، «طفل» به کسی گفته می‌شود که به سن بلوغ نرسیده باشد. همچنین، در ماده ۱۴۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، سن بلوغ برای دختران ۹ سال تمام قمری و برای پسران ۱۵ سال تمام قمری تعیین شده است. تبصره ۱ ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی نیز این سنین را تأیید می‌کند. براساس این مواد قانونی، پس از رسیدن به سن بلوغ، فرد از مرحله کودکی خارج می‌شود و علاوه بر مسئولیت کیفری، دارای حقوق و تکالیف مدنی نیز خواهد بود. در مباحث فقهی و قوانین جزایی و مدنی جمهوری اسلامی ایران، سن بلوغ به عنوان مرز مسئولیت‌پذیری فرد و توانایی تصمیم‌گیری در سرنوشت خود در نظر گرفته می‌شود. با این حال، برخی قوانین مانند قانون انتخابات، سن رأی‌دهندگان را ۱۸ سال تمام تعیین کرده‌اند، که با قوانین مدنی و جزایی تضاد دارد. به عبارت دیگر، فرد پس از رسیدن به سن بلوغ می‌تواند در امور مهمی مانند تصمیم‌گیری در اموال، ازدواج، و طلاق اقدام کند، اما صلاحیت شرکت در انتخابات را ندارد. (طارسی

و دیگران، بررسی حقوق کودک قبل از تولد و بعد از تولد در حقوق ایران و اسناد بین المللی، ش ۱۲، ۱۳۹۶: ص ۳)

الف: شروع کودکی

در زمینه آغاز دوران کودکی، می‌توان کشورها را به دو گروه متفاوت تقسیم کرد: گروه اول: کشورهایی که شروع دوران کودکی را از زمان انعقاد نطفه می‌دانند. این کشورها معتقدند که کودکی از لحظه تشکیل نطفه آغاز می‌شود. نمونه‌هایی از این کشورها شامل کشورهای آمریکای لاتین، ایرلند و واتیکان هستند. به عنوان مثال، آرژانتین دوره کودکی را از زمان انعقاد نطفه تا ۱۸ سالگی تعریف می‌کند. در قانون مدنی آرژانتین تصریح شده است که «حیات و موجودیت انسان از لحظه انعقاد نطفه در رحم آغاز می‌شود و هر فرد می‌تواند از حقوق مشخصی قبل از تولد برخوردار باشد، گویی که متولد شده است. اگر جنینی که در رحم است زنده متولد شود، این حقوق دائمی و غیرقابل بازگشت خواهد شد، حتی اگر بلافاصله پس از تولد از مادرش جدا شود» (هاچکین و دیگران، کتاب راهنما برای اجرای پیمان‌نامه حقوق کودک، ۱۳۸۷: ص ۳). به‌طور مشابه، در قانون مدنی بولیوی، دوره کودکی از زمان تولد تا ۲۳ سالگی تعریف شده است.

گروه دوم: کشورهایی که شروع دوران کودکی را از لحظه تولد می‌دانند. در این کشورها، جنین تنها زمانی از حقوق برخوردار می‌شود که دو شرط محقق شود: اول، زنده متولد شود و دوم، قابلیت بقا داشته باشد. برای مثال، در فرانسه این دو شرط برای بهره‌مندی جنین از حقوق ضروری است. با این حال، در کشورهای آلمان و سوئیس تنها شرط نخست، یعنی زنده متولد شدن، اهمیت دارد و شرط «قابلیت بقا» مد نظر قرار نمی‌گیرد (امامی، حقوق مدنی، ۱۳۷۶: ج ۴، ص ۱۵۳-۱۵۱). در نظام حقوقی ایران، آغاز دوران کودکی از زمان تولد محسوب می‌شود. مطابق ماده ۹۵۶ قانون مدنی، «اهلیت برای دارا بودن حقوق با زنده متولد شدن انسان آغاز و با مرگ او پایان می‌یابد.» با این حال، طبق سایر مقررات قانون مدنی، جنین (حمل) نیز از زمان انعقاد نطفه از تمامی حقوق برخوردار می‌شود، به شرطی که زنده متولد شود، حتی اگر بلافاصله پس از تولد نیز فوت کند (صفایی، حقوق مدنی اشخاص و اموال، ۱۳۹۲: ص ۳۲)

ب: پایان کودکی

بسیاری از کشورهای جهان پایان دوران کودکی را ۱۸ سالگی تعیین کرده‌اند؛ اما برخی کشورها سن ۱۶ یا ۲۱ سالگی را به‌عنوان پایان دوران کودکی در نظر گرفته‌اند.

در بیشتر ایالت‌های آمریکا، پایان دوران کودکی ۱۸ سالگی تعیین شده است، در حالی که در برخی ایالت‌ها، سن بزرگسالی ۱۶ یا ۲۱ سال در نظر گرفته می‌شود. در فرانسه، افراد زیر ۱۳ سال به‌طور کلی فاقد مسئولیت کیفری هستند و افراد بین ۱۳ تا ۱۸ سال همچنان کودک محسوب می‌شوند، اما مسئولیت کیفری دارند. البته نحوه برخورد قانونی با آنان متفاوت از بزرگسالان است. قوانین الجزایر نیز مشابه قوانین فرانسه است.

در آلمان، پایان دوران کودکی ۲۱ سالگی است؛ اما اگر افراد بین ۱۸ تا ۲۱ سالگی مرتکب جرم شوند، مسئولیت نسبی خواهند داشت و نحوه برخورد قانونی با آنان با بزرگسالان متفاوت است. در کشورهای کویت، مصر، سوریه، لبنان و عربستان سعودی، پایان دوران کودکی ۱۸ سالگی تعیین شده است. کودکان زیر ۷ سال در این کشورها فاقد مسئولیت کیفری هستند و افراد بین ۷ تا ۱۸ سال دارای مسئولیت نسبی‌اند. در قوانین بحرین، "طفل" به فردی اطلاق می‌شود که در زمان ارتکاب جرم، سن او از ۱۵ سال نگذشته باشد (پیوندی، حقوق کودک، ۱۳۹۰: ص ۴۸).

قانون مدنی و قانون مجازات ایران برای تعیین سن مسئولیت کیفری و خروج از حجر، نظر مشهور فقها را که همان سن بلوغ شرعی است، معیار قرار داده است. ماده ۴۹ قانون مجازات اسلامی و تبصره یک آن چنین مقرر می‌دارد: «اطفال در صورت ارتکاب جرم، از مسئولیت کیفری معاف هستند و تربیت آن‌ها با نظر دادگاه به عهده سرپرست قانونی و در صورت لزوم، کانون اصلاح و تربیت خواهد بود.»

البته، در قانون مدنی و قانون مجازات ایران، کودکان در مورد مسئولیت کیفری به چند دسته تقسیم می‌شوند و معیار سن در زمینه‌های مختلف حقوقی و اجتماعی متفاوت است. در برخی موارد، تفاوتی بین دختر و پسر وجود ندارد، اما در برخی موارد، تفاوت یک ساله میان سن بلوغ دختران و پسران دیده می‌شود.

۳. پیشینه حقوق کودک در اسلام

اسلام در عصری ظهور کرد که انسان‌ها، به‌ویژه کودکان، در دوران بسیار خشونت‌باری زندگی می‌کردند. ظهور اسلام در جزیره‌العرب در زمانی بود که مردم عصر جاهلیت نه تنها دختران خود را مایه ننگ می‌دانستند و آن‌ها را زنده به گور می‌کردند، بلکه پسران خود را نیز به دلیل ترس از فقر و تنگدستی به قتل می‌رساندند. این موضوع در برخی از آیات قرآن نیز مورد اشاره قرار گرفته است. چنانکه خداوند متعال در سوره اسراء، آیه ۳۱ می‌فرماید: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا» (و فرزندان خود را از ترس فقر مکشید؛ ما هستیم که به آن‌ها و شما روزی می‌بخشیم. بی‌گمان، کشتن آنان خطایی بزرگ است).

این آیه به صراحت قتل فرزندان را از ترس تنگدستی نهی می‌کند و بر اهمیت حفظ جان کودکان و اعتماد به رزق الهی تأکید دارد.

با وجود پیشرفت علم و تکنولوژی و تغییرات در شرایط اقتصادی و اجتماعی، همچنان این‌گونه اقدامات ناپسند در برخی کشورها مانند هند و چین مشاهده می‌شود. والدین در این کشورها، با آگاهی از جنسیت جنین پیش از تولد، در صورت فهمیدن اینکه فرزندشان دختر است، اقدام به سقط آن می‌کنند. این مسئله نشان می‌دهد که هنوز هیچ قانون بین‌المللی جامعی برای حمایت کامل از حقوق کودکان به‌طور مؤثر اجرا نمی‌شود. (بهشتی، اسلام و حقوق کودک، ۱۳۸۷: ۸۲-۸۱)

بهره‌گیری از زبان وحی برای شناخت کودک و حقوق او، افق بسیار گسترده‌تری را نسبت به آنچه عقل انسان به تنهایی قادر به تشخیص است، پیش روی ما قرار می‌دهد. در این دیدگاه، محور همه امور خدایی است که انسان را آفریده و به تمامی زوایای وجودی و نیازهای او آگاهی و احاطه کامل دارد. انسان و حقوق او در شریعت اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. توجه به حقوق و کرامت انسان از اهداف اصلی اسلام به شمار می‌آید.

کودکی، به‌عنوان آغاز حیات انسان، یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مراحل زندگی بشر محسوب می‌شود. نکته قابل توجه دیگر این است که قرآن بسیاری از حقوق انسان را

مطرح می‌کند، حتی پیش از آنکه نقضی در آن حقوق رخ دهد. این ویژگی نشان از الهی بودن تعالیم قرآن دارد. در مقابل، حقوق کودک در نظام حقوق بشر، به‌ویژه در کنوانسیون حقوق کودک، زمانی مطرح شد که موارد متعددی از نقض حقوق کودکان در جهان مشاهده شد. این تفاوت نشان‌دهنده پیشگامی و کمال قرآن در مقایسه با قوانین بشری، از جمله کنوانسیون حقوق کودک، است. (کریمی نیا و دیگران، بررسی تطبیقی حمایت از حقوق کودک در قرآن و حقوق بشر، ۱۳۹۸: ش ۱۰، ص ۱۴)

۴. حقوق کودک قبل از تولد

۴-۱ انتخاب مادری مناسب برای کودک

انتخاب مادر شایسته و صالح یکی از مهم‌ترین تصمیماتی است که تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری شخصیت، تربیت و آینده نسل‌های آینده دارد. مادر به‌عنوان اولین مربی و پرورش‌دهنده کودک، نقش حیاتی در انتقال ارزش‌ها، اخلاق و فرهنگ به فرزندان خود ایفا می‌کند. تربیت صحیح فرزند، نه تنها بر خانواده، بلکه بر جامعه نیز تأثیرگذار است و پایه‌گذار نسل‌های آینده‌ای است که با اخلاق، تقوا و انسانیت رشد می‌کنند. مادری شایسته کسی است که نه تنها درک درستی از مسئولیت‌های مادری داشته باشد، بلکه با ایمان، اخلاق نیکو، و دانش کافی بتواند محیطی سالم و پرمحبت را برای پرورش کودک فراهم کند. چنین مادری با رفتار و گفتار خود، الگوی مناسبی برای فرزندان خواهد بود و آن‌ها را در مسیر رشد معنوی و اخلاقی هدایت خواهد کرد. انتخاب مادر صالح به معنای انتخاب مسیری است که به سعادت و پیشرفت خانواده و جامعه منتهی می‌شود.

الف: مادر مؤمن و صالح

خداوند تبارک و تعالی در قرآن کریم می‌فرماید: « وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ » [مردان و زنان بی همسران و غلامان و کنیزان شایسته خود را همسر دهید؛ اگر تهیدست اند، خدا آنان را از فضل خود بی‌نیاز می‌کند؛ و خدا بسیار عطا کننده و داناست. (نور/۳۲)، همانطور

که از آیه مشخص است، بحث شایستگی همسر بسیار مهم است که خداوند تبارک و تعالی در آیه ای جداگانه به این مطلب اشاره فرمودند.

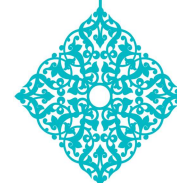
ب: اصالت خانوادگی

در قرآن کریم، در سوره اعراف، آیه ۵۸، خداوند به تشبیهی زیبا میان سرزمین‌های پاک و ناپاک اشاره می‌کند: «وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا.» (سرزمین پاکیزه گیاهانش با اذن پروردگارش به خوبی و فراوانی می‌روید، ولی سرزمین پلید جز گیاهی اندک و بی‌فایده نمی‌رویاند).

در این آیه، خداوند محیط خانواده و جامعه را به زمین‌های پاک و ناپاک تشبیه کرده است. سرزمین پاک، با ویژگی‌های مثبت خود، به رشد و ثمرآوری گیاهان مفید و پربار کمک می‌کند. در مقابل، سرزمین ناپاک، هرچند گیاهی را به بار می‌آورد، اما آن گیاه کم‌فایده و بی‌حاصل است.

این تشبیه در زمینه خانواده و تربیت فرزندان نیز به خوبی صدق می‌کند. خانواده‌ای که بر اساس اصول اخلاقی و ارزش‌های معنوی و پاک شکل گرفته باشد، محیطی فراهم می‌آورد که در آن فرزندان با تربیت درست، رشد می‌کنند و به انسان‌های مفید و باارزش تبدیل می‌شوند. اما خانواده‌ای که از این اصول فاصله گرفته باشد، حتی اگر فرزندان را به دنیا آورد، نمی‌تواند آنها را به درستی تربیت کند و در نهایت، نتیجه تربیت آن‌ها کم‌اثر و نامطلوب خواهد بود.

این آیه یادآوری می‌کند که محیط پاک و معنوی، نه تنها بر رشد معنوی و اخلاقی افراد، بلکه بر شکل‌گیری آینده‌ای پربار برای جامعه نیز تأثیرگذار است. همان‌طور که زمین پاک گیاهانی سالم و پربار می‌رویاند، خانواده‌ای با بنیادهای پاک نیز انسان‌هایی پرهیزگار و سودمند تربیت می‌کند.

ج: سلامت جسمی و روحی

نبود سلامت جسمی و روانی در هر یک از والدین، تأثیر عمیقی بر آرامش خانواده دارد و به مرور زمان، این آرامش را از بین می‌برد. چنین وضعیتی مانع از تربیت صحیح فرزندان می‌شود، زیرا کودکی که در محیطی پر تنش و نامطلوب رشد می‌کند، به صورت ناخواسته تحت تأثیر مشکلات والدین قرار گرفته و به‌ویژه درگیر مسائل روانی و عاطفی می‌شود.

والدینی که با استرس، اضطراب، و یا مشکلات روحی دست و پنجه نرم می‌کنند، قادر نیستند محیطی امن و آرام برای رشد فرزندان خود فراهم کنند. این وضعیت به‌طور مستقیم بر شخصیت و رفتار کودک تأثیر می‌گذارد و می‌تواند منجر به بروز اختلالات رفتاری، اعتماد به نفس پایین و حتی آسیب‌های جدی روحی شود. در واقع، کودکی که در چنین محیطی پرورش می‌یابد، ممکن است در آینده با مشکلات زیادی در زمینه‌های عاطفی، روانی، و اجتماعی مواجه شود.

از سوی دیگر، والدینی که خود از سلامت روانی و جسمی برخوردارند و با دقت و استفاده از معیارهای صحیح شریک زندگی خود را انتخاب کرده‌اند، احتمال کمتری دارد که در زندگی مشترک دچار چنین مشکلاتی شوند. این والدین می‌توانند به شکلی مؤثر و سالم با چالش‌های زندگی مواجه شده و تربیت فرزندانی متعادل و سالم را به عهده بگیرند. در نتیجه، برای داشتن خانواده‌ای آرام و موفق، لازم است والدین نه تنها به سلامت جسمانی، بلکه به سلامت روانی خود توجه ویژه‌ای داشته باشند. به این ترتیب، کودکان در محیطی سرشار از محبت، امنیت و آرامش رشد می‌کنند و به انسان‌هایی سالم و متعادل تبدیل می‌شوند که می‌توانند در آینده با مشکلات زندگی به‌درستی مواجه شوند و از تکرار آسیب‌های گذشته جلوگیری کنند. (موسوی، حقوق کودک در قرآن، ۱۳۹۹: ش ۱۲۱، ص ۵۳)

د: هوش و استعداد

آینده کودکان و نقش آن‌ها در زندگی به‌طور مستقیم تحت تأثیر سلامت و تعادل روانی والدین، به‌ویژه در انتخاب همسر، قرار دارد. این امر در تربیت و رشد فرزندان بسیار

اهمیت دارد. امام علی (علیه السلام) در این زمینه می‌فرماید: «إِيَّاكُمْ وَ تَزْوِيجَ الْحَمَقَاءِ؛ فَإِنَّ صُحْبَتَهَا بَلَاءٌ، وَ وُلْدَهَا ضِيَاعٌ» "از ازدواج با فردی که دچار اختلالات روانی و ذهنی است، پرهیز کنید؛ چرا که در صورت ازدواج، زندگی شما با مشکلات زیادی همراه خواهد شد و فرزندان نیز در معرض آسیب‌های جدی قرار می‌گیرند". (کلینی، الکافی، ۱۴۰۷: ج ۵، ص ۲۳۶)

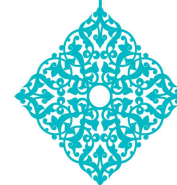
این سخن به ما نشان می‌دهد که سلامت روانی و ذهنی زوجین، نه تنها در آرامش و استحکام زندگی مشترک، بلکه در تربیت و رشد سالم فرزندان نیز تأثیرگذار است. انتخاب شریک زندگی با دقت و توجه به سلامت روانی، ضامن داشتن خانواده‌ای سالم و آینده‌ای موفق برای فرزندان است.

۲-۴ حق حیات

اسلام برای حمایت همه‌جانبه از منافع کودک، مجموعه‌ای از تکالیف و دستورات دقیق وضع کرده است. حتی پیش از تولد کودک، در دوران بارداری نیز حقوق مدنی و قواعد حمایتی برای او در نظر گرفته شده است. در این دوران، نه تنها از کودک حمایت می‌شود، بلکه به مادر نیز به تبع وضعیت خاص او و به دلیل اهمیت حمل، توجه ویژه‌ای می‌شود. حقوقی همچون حق حیات کودک، حمایت از آن، جواز وصیت برای جنین، حق ارث بردن جنین از متوفی، و همچنین تأخیر اجرای مجازات زن باردار به دلیل جلوگیری از آسیب به جنین، از جمله حقوقی هستند که در اسلام مورد تأکید قرار گرفته‌اند.

یکی از پدیده‌های شنیعی که در تاریخ بشر وجود داشته و متأسفانه امروزه نیز به شکلی متفاوت ادامه دارد، فرزندکشی است. این جنایت، گاه به دلیل حفظ آبرو و گاه به خاطر فقر صورت می‌گرفته و هنوز در برخی جوامع دیده می‌شود. قرآن کریم با این عمل زشت به شدت مقابله کرده و آن را محکوم و ممنوع اعلام کرده است.

در آیه ۱۵۱ سوره انعام، خداوند پس از نهی از شرک و سفارش به احسان و نیکی به والدین، به تحریم فرزندکشی پرداخته و می‌فرماید: «قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّي عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا

تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ
بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ»

"بگو: بیاید تا آنچه را پروردگارتان بر شما حرام کرده است، برایتان بخوانم: اینکه چیزی را شریک او قرار ندهید و به والدین نیکی کنید، و فرزندانان را از ترس فقر و تنگدستی نکشید. ما شما و آنان را روزی می‌دهیم، و به کارهای زشت چه آشکار و چه پنهان نزدیک نشوید. و هیچ کس را که خداوند کشتن او را حرام کرده است، جز به حق نکشید. این چیزی است که خداوند شما را به آن سفارش کرده است تا شاید درک کنید." در این آیه، پس از بیان بزرگترین گناهان، مانند شرک به خدا، بر اهمیت حفظ جان فرزندان تأکید شده است. از این آیات درمی‌یابیم که در دوران جاهلیت، عرب‌ها نه تنها دختران خود را به خاطر تعصب‌های بی‌اساس و نادرست زنده به گور می‌کردند، بلکه حتی پسران، که در جامعه آن روز سرمایه‌ای مهم محسوب می‌شدند، نیز از ترس فقر و تنگدستی به قتل می‌رساندند. خداوند با اشاره به نعمت‌های فراوان خود، به آنها گوشزد می‌کند که حتی ضعیف‌ترین موجودات نیز از این نعمت‌ها بهره‌مند هستند و نیازی به چنین جنایات وحشیانه‌ای نیست.

با نهایت تأسف، این عمل جاهلی در عصر حاضر نیز به شکل‌های دیگری تکرار می‌شود. امروز به دلایل مختلف، از جمله کمبود احتمالی مواد غذایی و مسائل اقتصادی، کودکان بی‌گناه حتی پیش از تولد و در مرحله جنینی از طریق سقط جنین به قتل می‌رسند. اگرچه برای سقط جنین دلایل متعددی ذکر می‌شود، اما ترس از فقر و کمبود منابع یکی از مهم‌ترین توجیحات است.

این امر نشان می‌دهد که جاهلیت نه تنها در گذشته وجود داشته، بلکه در عصر مدرن نیز به شکلی پیچیده‌تر و گسترده‌تر بازتولید شده است. جاهلیت امروز، با وجود پیشرفت‌های علمی و فناوری، حتی در برخی جهات وحشتناک‌تر و بی‌رحم‌تر از جاهلیت پیش از اسلام است. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ج ۶، ص ۳۳)

۴-۳ نفقه و ارث

از دیدگاه اسلام، پس از انعقاد نطفه، جنین به عنوان یک شخص حقوقی به رسمیت شناخته می‌شود و حقوق مشخصی برای او در نظر گرفته می‌شود. جنین، همانند سایر اعضای خانواده، دارای حقوق و مزایای مادی و معنوی است و به عنوان وارثی از اموال خانواده بهره‌مند می‌شود. حقوق جنین نه تنها در دوران پس از تولد، بلکه از همان آغاز شکل‌گیری، مورد توجه و حمایت قرار می‌گیرد. در نتیجه، اموال و میراث او محفوظ می‌ماند و اداره دارایی‌های او بر عهده ولی یا سرپرست قانونی او قرار می‌گیرد.

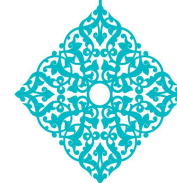
بر اساس توصیه‌ها و رهنمودهای اسلامی، حقوق مادی و معنوی کودک، حتی قبل از تولد، به طور کامل حمایت شده و حفظ می‌شود. حق حیات، که یکی از مهم‌ترین حقوق انسانی است، در اسلام مورد تأکید ویژه قرار گرفته است و هیچ‌کس حق ندارد به بهانه‌های واهی یا دلایل اقتصادی این حق را از جنین سلب کند. اسلام با صراحت اعلام می‌کند که زندگی جنین نباید به دلایل ناموجه و غیرمنطقی پایان یابد. حتی اگر جنین هنوز متولد نشده باشد، دارایی‌ها و اموال او مورد حفاظت قرار می‌گیرند و پس از تولد، او می‌تواند به‌طور قانونی از آن‌ها بهره‌مند شود و زندگی خود را ادامه دهد.

در واقع، این رویکرد اسلام نشان‌دهنده عمق توجه دین به حقوق انسان‌ها از لحظه شکل‌گیری تا پایان زندگی است. جنین نه تنها در دوران پیش از تولد، بلکه پس از آن نیز از حمایت‌های کامل حقوقی برخوردار است، به طوری که هرگونه تصمیم‌گیری درباره او با رعایت کامل حقوق و مصالحش صورت می‌گیرد. (موسوی، حقوق کودک در قرآن، ۱۳۹۹: ش ۱۲۱، ص ۵۴)

۵. حقوق کودک بعد از تولد

۵-۱ انتخاب نام نیکو

اولین حق کودک پس از تولد، انتخاب نامی شایسته و مناسب است، زیرا نام نمادی از هویت او و نشان‌دهنده مهری است که والدین نسبت به او دارند. انتخاب نام نامناسب می‌تواند تأثیرات منفی و مخربی بر شخصیت و زندگی کودک بگذارد، زیرا او تا پایان

عمر با این نام زندگی خواهد کرد و ممکن است با چالش‌های اجتماعی و روانی ناشی از آن مواجه شود.

متأسفانه امروزه، به دلیل افزایش توجه به اسامی جدید و نادر، رقابتی میان خانواده‌ها ایجاد شده است تا نام‌های خاص و به‌روز برای فرزندان خود انتخاب کنند، بی‌آنکه به تأثیرات طولانی مدت و معنای آن نام بر شخصیت و آینده کودک بیندیشند. والدین باید به یاد داشته باشند که نام تنها یک واژه نیست؛ بلکه بخشی از هویت و شخصیت فرزندشان است و انتخاب نادرست می‌تواند بر روحیه و اعتماد به نفس او تأثیر منفی بگذارد. بنابراین، توجه به معنا، فرهنگ و تأثیرات روانی نام انتخابی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در روایت آمده است که شخصی از پیامبر درباره حق فرزند بر پدر سؤال کرد. پیامبر اکرم «صلی الله علیه و آله و سلم» در پاسخ فرمودند: «تُحْسِنُ اسْمَهُ وَ آدَبَهُ وَ تَضَعُهُ مَوْضِعًا حَسَنًا» (کلینی، الکافی، ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۴۸) «برای او نام نیکو انتخاب کن، او را به خوبی تربیت کن و جایگاه مناسبی برای او در زندگی در نظر بگیر.» همچنین امام علی (علیه السلام) نیز بر نام‌گذاری کودک قبل از تولد تأکید کرده و توصیه فرمودند: «برای کودکانی که به دنیا نیامده‌اند نیز نام انتخاب کنید؛ زیرا کودکی که بدون نام بمیرد، در روز قیامت از شما بازخواست می‌کند و می‌پرسد: چرا برای من اسمی انتخاب نکردید؟» نام نه تنها در دنیا، بلکه در آخرت نیز همراه فرد خواهد بود. بنابراین، انتخاب نام باید با دقت و بر اساس معیارهای زیبایی‌شناسی، معنویت، و انطباق با شرایط فرهنگی و دینی صورت گیرد تا تأثیرات مثبتی بر روح و شخصیت کودک بگذارد. انتخاب نام مناسب نه تنها هویت فرد را تقویت می‌کند، بلکه به ایجاد اعتماد به نفس و ارتباط معنوی او با خانواده و جامعه نیز کمک می‌کند.

۲-۵ حق تغذیه

بهره‌مندی از شیر مادر، یکی از حقوق اساسی کودک به شمار می‌آید. قرآن کریم نیز بر اهمیت این موضوع تأکید کرده و می‌فرماید: «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنْمِ الرِّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ...» (و مادران باید فرزندان خود را دو سال تمام شیر دهند.) (بقره: ۲۳۳). در گذشته باورهایی وجود داشت

مبنی بر اینکه شیر مادر نمی‌تواند نیازهای کودک را به‌طور کامل تأمین کند، اما امروزه دانشمندان ثابت کرده‌اند که ترکیبات شیر مادر در ساعات مختلف روز، با توجه به نیازها و مراحل رشد کودک، تغییر می‌کند و کاملاً منطبق بر نیازهای اوست.

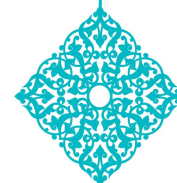
پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز فرموده‌اند: «هیچ چیز برای شیرخوار بهتر از شیر مادر نیست.» این موضوع نشان‌دهنده اهمیت ویژه شیر مادر در دوران شیرخوارگی است که نه تنها به تقویت جسمانی کودک کمک می‌کند، بلکه بنیان‌های روحی و عاطفی او را نیز شکل می‌دهد.

محروم کردن کودک از شیر مادر، علاوه بر آسیب جسمی، ضربات روحی نیز به همراه دارد. مکیدن شیر از سینه مادر، نیازهای عاطفی کودک را که از هر نیازی مهم‌تر است، تأمین می‌کند و ارتباط عمیق‌تری بین مادر و فرزند برقرار می‌سازد. این ارتباط عاطفی، نقش مهمی در سلامت روانی و رشد شخصیتی کودک ایفا می‌کند.

۵-۳ حق تکریم و اکرام

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده‌اند: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا آدَابَهُمْ يُغْفَرُ لَكُمْ» (طبرسی، مکارم الاخلاق، ۱۴۱۲: ص ۲۲۲) یعنی به فرزندان خود کرامت و احترام دهید و آنان را به آداب نیکو تربیت کنید. در واقع، تربیت صحیح فرزندان برای رشد و رسیدن به موفقیت در زندگی ضروری است. این تربیت نیازمند فراهم کردن محیطی آرام، امن و معنوی در خانواده است.

ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز در مورد تربیت فرزندان توصیه‌هایی دارند که بر اساس سن و مرحله‌های مختلف زندگی آنها تقسیم‌بندی شده‌اند. به عنوان مثال، امام علی (علیه السلام) فرموده‌اند: در هفت سال اول، فرزندان را آزاد بگذارید و به او محبت کنید؛ در هفت سال دوم، به او ادب و آداب بیاموزید و در هفت سال سوم، با او به گونه‌ای رفتار کنید که درک و تعامل صحیح با محیط اطراف را بیاموزد. در تربیت فرزندان، سبک‌های مختلفی وجود دارد که می‌توانند تأثیرات مثبتی بر رشد و توسعه آنها داشته باشند. یکی از این سبک‌ها به تربیت علمی و عملی به همراه محبت و احترام به کودک مربوط می‌شود. برای مثال، همان‌طور که در زندگی شخصیت‌هایی مانند علامه طباطبایی و امام خمینی

مشاهده می‌شود، تربیت علمی و عملی در کنار محبت و احترام به فرزندان بسیار مؤثر است. علامه طباطبایی، که به دلیل ارتباط نزدیکی با امام خمینی و تأثیرپذیری از او مشهور است، اهمیت زیادی به این سبک تربیتی می‌داد. نوه امام خمینی نیز درباره تربیت چنین گفته است که اگر به کودک با محبت و احترام رفتار شود و به او توجه کافی مبذول گردد، تأثیرات مثبت این رفتارها در ذهن او باقی خواهد ماند و هرگز محو نخواهد شد. (رجایی، برداشت‌هایی از سیره امام خمینی، ۱۳۹۲: ص ۲۱)

۵-۴ محبت و مهرورزی

در تربیت کودک، نیاز به توجه به جنبه‌های مختلف روحی و روانی او از اهمیت بالایی برخوردار است. همان‌طور که کودک به نیازهای جسمی خود توجه می‌کند، باید نیازهای روحی و عاطفی او نیز به درستی پاسخ داده شود. این نیازها با تغییر سن و شرایط کودک نیز باید به شکل مناسبی تأمین شوند.

در سیره ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز روش‌های مختلفی برای ابراز محبت و مهرورزی به کودکان وجود دارد. برای مثال، امام صادق (علیه السلام) فرموده‌اند: (أَكْثَرُوا مِنْ قُبْلَةٍ أَوْلَادِكُمْ فَإِنَّ لَكُمْ بِكُلِّ قُبْلَةٍ دَرَجَةٌ فِي الْجَنَّةِ...) (حرعاملی، وسائل الشعیه، ۱۴۰۹: ج ۲۱، ص ۴۸۵). «فرزندان خود را ببوسید، زیرا هر بوسه‌ای برای شما در بهشت ثبت می‌شود.» این نشان می‌دهد که محبت و ابراز عاطفه به شکل‌های مختلف مانند بوسیدن، استفاده از عبارات محبت‌آمیز، و توجه به نیازهای روحی کودک، از جمله روش‌های مؤثر در تربیت او هستند.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز همیشه هنگام عبور از کنار کودکان با نهاد تواضع و احترام، به آنها توجه می‌کرد و محبت خود را به آنها ابراز می‌داشت. این رفتارها به تربیت صحیح و ایجاد ارتباطی عاطفی و مثبت با کودک کمک می‌کند.

عمل کردن به وعده‌هایی که به کودک داده می‌شود، یکی از جنبه‌های مهم تربیت اوست. این رفتار علاوه بر ابراز محبت، به کودک می‌آموزد که به وعده‌ها و تعهدات خود پایبند باشد. همان‌طور که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده‌اند: (أَحْبُوا الصَّبِيَّانَ وَارْحَمُوهُمْ وَإِذَا وَعَدْتُمُوهُمْ شَيْئًا فَفُوا لَهُمْ...) (کلینی، الکافی ۱۴۰۷: ج ۶، ص

۴۹). «فرزندان خود را دوست بدارید و با آنان محبت کنید و هرگاه به آنها وعده‌ای دادید، به آن عمل کنید.»

این رفتار نه تنها به تقویت رابطه عاطفی کودک با والدین کمک می‌کند، بلکه به او یاد می‌دهد که اهمیت و ارزش وعده‌ها و تعهدات را درک کند.

ابراز محبت و توجه در خانواده، تأثیر زیادی بر روحیه و آرامش کودک دارد. اگر محبت و احترام میان اعضای خانواده برقرار نباشد، کودکان ممکن است دچار آسیب‌های عاطفی شوند. متأسفانه، در دنیای امروز، مشکلات مختلفی مانند فشارهای کاری و عدم وقت کافی برای خانواده، باعث شده است که کودکان کمتر از محبت و توجه کافی برخوردار شوند.

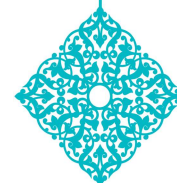
برخی از کودکان به دلیل مشکلات اقتصادی و شرایط سخت زندگی، از محبت و توجه کافی محروم هستند و برخی دیگر که در خانواده‌های پرمشغله بزرگ می‌شوند، ممکن است از وقت کافی برای بازی و تعاملات عاطفی محروم شوند. این مشکلات می‌تواند باعث کاهش ارتباط عاطفی میان والدین و کودکان شود و به تدریج به تأثیر منفی بر روحیه و رفتار آنها منجر شود. (موسوی، حقوق کودک در قرآن، ۱۳۹۹: ش ۱۲۱، ص ۵۹)

نتیجه

۱۲۶

مطالعه حقوق کودکان در قرآن و روایات به وضوح نشان می‌دهد که اسلام به عنوان یک دین جامع و کامل، نگرش عمیقی نسبت به حقوق و رفاه کودکان دارد. نتایج این بررسی به شرح زیر است:

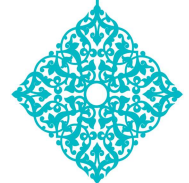
۱. تأکید بر حقوق اساسی کودکان: قرآن کریم و روایات اسلامی به تأمین نیازهای اساسی کودکان، از جمله تغذیه، آموزش، و سلامت جسمی و روحی، تأکید زیادی دارند. آیات قرآن نظیر آیه‌های مربوط به عدالت و توجه به حقوق یتیمان و نیازمندان، به والدین و جامعه مسئولیت‌هایی در زمینه تأمین نیازهای اساسی کودکان محول می‌کند. احادیث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و ائمه

- اطهار (علیهم السلام) نیز بر این موارد به تفصیل اشاره کرده و بر اهمیت این حقوق تأکید می‌کنند.
۲. احترام به شخصیت کودک: قرآن و روایات به احترام به شخصیت و کرامت انسانی کودک پرداخته و تأکید دارند که کودکان باید با محبت، احترام و انصاف برخورد شوند. رفتارهای نادرست یا تبعیض‌آمیز نسبت به کودکان نه تنها بر رشد و توسعه عاطفی و اجتماعی آنان تأثیر منفی می‌گذارد، بلکه برخلاف اصول اسلامی است. محبت و احترام به کودکان به عنوان یک اصل بنیادین در تربیت آنان مورد تأکید قرار گرفته است.
۳. آموزش و تربیت صحیح: آموزش و تربیت صحیح به عنوان یکی از حقوق اساسی کودکان در اسلام مطرح شده است. قرآن کریم و احادیث به والدین و مربیان توصیه می‌کنند که به آموزش و تربیت کودکان با دقت و جدیت پرداخته و آنان را برای زندگی مستقل و موفق آماده کنند. این تربیت شامل آموزش‌های دینی، اخلاقی، و اجتماعی است که به رشد کامل شخصیت کودک کمک می‌کند.
۴. نقش خانواده و جامعه: خانواده به عنوان نهاد اصلی تربیت کودک، نقش مهمی در تأمین حقوق و رفاه او دارد. قرآن و روایات تأکید دارند که والدین باید با محبت و توجه به تربیت کودکان پرداخته و نیازهای آنان را در نظر داشته باشند. همچنین، جامعه اسلامی نیز باید به تأمین محیطی سالم و حمایتی برای کودکان بپردازد و از حقوق آنان دفاع کند.
۵. مشکلات و چالش‌ها: با وجود تأکیدات اسلامی بر حقوق کودکان، در عمل مشکلات و چالش‌هایی وجود دارد که ممکن است به نقض این حقوق منجر شود. فشارهای اقتصادی، مشکلات اجتماعی و فرهنگی، و عدم آگاهی کافی می‌تواند به مشکلاتی در تأمین حقوق کودکان منجر شود. این مقاله به ضرورت توجه به این مسائل و تلاش برای حل آن‌ها پرداخته و بر اهمیت ارتقاء آگاهی و ارائه راهکارهای عملی برای حمایت از حقوق کودکان تأکید دارد.

در نهایت، برای ارتقاء شرایط زندگی کودکان و رعایت حقوق آنان در جامعه اسلامی، نیاز به تداوم آموزش و آگاهی‌رسانی درباره آموزه‌های اسلامی و بررسی چالش‌ها و مشکلات موجود وجود دارد. استفاده از اصول قرآنی و روایات در زمینه حقوق کودکان می‌تواند به ایجاد الگویی مؤثر و منطبق بر ارزش‌های دینی برای حمایت و بهبود وضعیت کودکان کمک کند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. امامی، سیدحسن، «حقوق مدنی»، نشر اسلامی، تهران، ۱۳۷۶.
۲. بهشتی، احمد، «اسلام و حقوق کودک»، نشر مؤسسه بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷.
۳. پیوندی، غلامرضا، «حقوق کودک»، نشر سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن، «وسائل الشیعه»، مؤسسه آل‌البیت قم، ۱۴۰۹ق.
۵. رجایی، غلامعلی، «برداشت‌هایی از سیره امام خمینی»، مؤسسه تنظیم نشر و آثار امام خمینی، تهران، ۱۳۹۲.
۶. صفایی، سیدحسین، «حقوق مدنی اشخاص و اموال»، نشر میزان تهران، ۱۳۹۲.
۷. طارسی، آل‌هاشم، سید مهدی، محمد تقی، «بررسی حقوق کودک قبل از تولد و بعد از تولد در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی»، شماره ۱۲، ۱۳۹۶.
۸. طبرسی، فضل بن حسن، «مکارم الأخلاق»، چ ۴. انتشارات الشریف الرضی قم، ۱۴۱۲.
۹. طوسی، محمد بن حسن، «التهذیب»، چاپ اول. دارالثقافه قم، ۱۴۱۴ق.
۱۰. کاتوزیان، ناصر، «فلسفه حقوق»، نشر: بهنشر، تهران، ۱۳۸۱.
۱۱. کریمی نیا، حکیمی، محمد مهدی، حکیمی، «بررسی تطبیقی حمایت از حقوق کودک در قرآن و حقوق بشر»، ش ۱۰، ۱۳۹۸.
۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب، «الکافی»، تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمود آخوندی، دارالکتب الاسلامیه. تهران، ۱۴۰۷.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان، «تفسیر نمونه»، نشر دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴.
۱۴. موسوی، ساجده سادات، «حقوق کودک در قرآن»، نشریه ره توشه، ش ۱۲۱، ۱۳۹۹.
۱۵. هاجکین، راشل و پیتر نیوئل، «کتاب راهنما برای اجرای پیمان‌نامه حقوق کودک»، ترجمه مرتضی ثاقب و دیگران. یونیسف، تهران، ۱۳۸۷.

